

HELENA BACKMAN
Uppsala Universitetsbibliotek

JAKUB ŁUKASZEWSKI
Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu

**Znowu razem,
czyli o trzech woluminach z księgozbioru
Andrzeja Frycza Modrzewskiego
we flamandzkich oprawach
plakietowych. Znaleźzisko ze zbiorów
Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali
i Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu**

Streszczenie. W trakcie prac nad rekonstrukcją księgozbioru kolegium jezuitów w Poznaniu uwagę zwróciły trzy woluminy w charakterystycznych flamandzkich oprawach plakietowych. Oprawy wykonano w Leuven, w warsztatach introligatorskich monogramistów „IP” (Jacob Pandelaert?) oraz „IB” (Jacob Bathen). Dwa woluminy znajdują się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali, a jeden w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. To klocki introligatorskie zawierające łącznie 11 dzieł. W artykule opisano historię tych trzech woluminów. Dzięki analizie licznych not marginalnych ustalono, że pierwszym właścicielem ksiąg był pisarz, humanista i reformator Andrzej Frycz Modrzewski (ca 1503–1572). Zakupił je w Leuven najpewniej we wrześniu 1549 roku. Później księgi trafiły w ręce Stanisława Karnkowskiego (1520–1603), który przekazał je poznańskim jezuitom. Artykuł wzbogaca wiedzę o prywatnym księgozborze Modrzewskiego. Wśród odnalezionych dzieł na szczególną uwagę zasługują świadomie zebrane przez Modrzewskiego edycje prac Piotra Ramusa (Pierre’a de la Ramée) i Joachima Periona.

Słowa kluczowe: Andrzej Frycz Modrzewski, księgozbiór jezuitów w Poznaniu, stare druki, noty marginalne, Stanisław Karnkowski, Pierre de la Ramée (Ramus).

W Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali znajduje się, wydzielona ze względu na oprawy, kolekcja starych druków. W niej, w zespole nazwanym *Bokband 1500-talets Nederländerna*, są dwa interesujące woluminy we flamandzkich oprawach plakietowych. Jedna oprawa pochodzi z warsztatu monogramisty „IP” i zdobiona jest plakietami z przedstawieniem Kleopatry oraz Lukrecji¹. Kryje klocek introligatorski z sześcioma edycjami dzieł autorstwa Arystotelesa, Dexipposa i Porfiriusza (obydwa w przekładzie Jana Bernarda Felicianusa), Georgiosa Pachymeresa, Corneliusa Valeriusa i Piotra Ramusa, wydanych w Paryżu i Bazylei w latach 1547–1549². Drugim woluminem jest paryska edycja dzieła *Topicorum Theologicorum libri duo* Joachima Periona z 1549 roku, chroniona oprawą z plakieta zdobioną personifikacją Nadziei, sygnowaną gmerkiem „IB”³. Na początku 2018 roku Helena Backman ponownie zwróciła uwagę na te książki. Skupiła się zarówno na oprawach, jak i na tym, że obydwie książki sygnowane są pieczętką ekslibrisową Stanisława Karnkowskiego oraz późniejszymi zapiskami proweniencyjnymi kolegium poznańskich jezuitów⁴.

Od kilku lat w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu (BUP) we współpracy z Biblioteką Uniwersytecką w Uppsali prowadzone są badania nad rekonstrukcją księgozbioru kolegium poznańskich jezuitów. W trakcie tych prac w BUP zidentyfikowano klocek zawierający łącznie cztery dzieła (dwa autorstwa Ramusa i dwa Periona – wszystkie z drukarni paryskich z lat 1543–1549) także z proweniencjami Karnkowskiego i poznańskich jezuitów⁵. Jego oprawę zdobią plakiety „Lukrecja-Kleopatra”, identyczne jak w przypadku pierwszego, wspomnianego wyżej woluminu z Uppsali. Tak więc zawartość tematyczna edycji, czas ich wydania, format, oprawy, co więcej – liczne glosy jednej ręki, powtarzające się na kartach tych ksiąg, a w końcu wspólne proweniencje wskazują na to, że trzy kločki stanowiły niegdyś komplet biblioteczny⁶ (il. 1a–c). W niniejszym artykule spróbujemy zrekonstruować losy tych woluminów i postaramy się

¹ Wolumin ten był przedmiotem badań Staffana Fogelmarka, *Flemish and related panel-stamped bindings. Evidence and principles*, New York 1990, s. 136 i n., przyp. 279, s. 156 i n. oraz Plate XXVI.

² Uppsala, Biblioteka Uniwersytecka Carolina Rediviva (dalej: Uppsala BU), sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3.

³ Uppsala BU, sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 2.

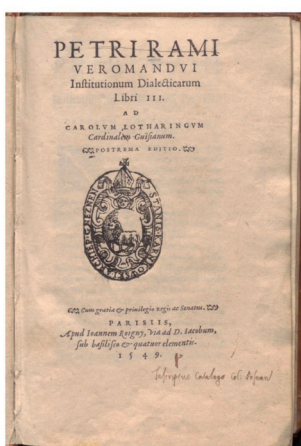
⁴ H. Backman, *Flamländskt bokband från 1500-talet*, <https://tinyurl.com/2z9j6vft> [dostęp: 21.04.2020].

⁵ Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu (dalej: BUP), sygn. 2859a-dl.

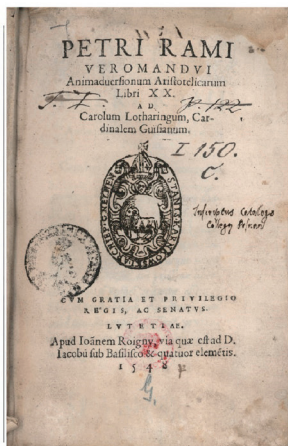
⁶ Opisy bibliograficzne druków składających się na te trzy „kločki” wraz z dokładniejszym opisem opraw znajdują się niżej, w dołączonym Aneksie.

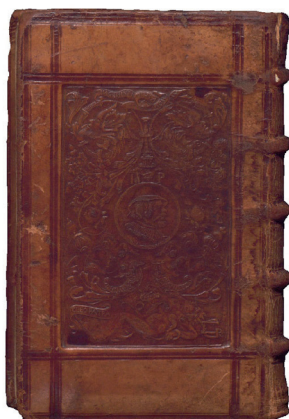
1a

1b

1c

Il. 1a-c. Od lewej karty tytułowej i poniżej oprawy: Uppsala BU, sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 2; Uppsala BU, sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3; BUP, sygn. SD2859a-d I

Fot. oprac. Jakub Łukaszewski.

dowieść, iż ich pierwszym właścicielem był nie Karnkowski, ale Andrzej Frycz Modrzewski.

Jak wyżej nadmieniliśmy, poza pieczęcią Karnkowskiego oraz wpisem z kolegium poznańskich jezuitów woluminy nie mają innych oczywistych znaków własnościowych. Stanisław Karnkowski herbu Junosza (1520–1603) był m.in. jednym z sekretarzy króla Zygmunta Augusta, a od 1563 roku sekretarzem wielkim. Równocześnie z karierą na dworze królewskim Karnkowski uzyskiwał ważne godności kościelne. W 1567 roku objął biskupstwo kujawskie, a w 1581 roku otrzymał najwyższą godność

w polskim Kościele: arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa. Silnie wspierał dążenia kontrreformacyjne, czego wyrazem była fundacja kolegium jezuickiego w Kaliszu; tam oraz w Gnieźnie fundował seminaria duchowne⁷. Karnkowski posiadał bardzo bogaty księgozbiór⁸. Woluminy z jego librarii rozpoznać można dzięki superekslibrisom⁹ oraz charakterystycznej pieczęci ekslibrisowej¹⁰. Jeszcze za życia prymasa jego księgozbiór uległ rozproszoniu, choć, jak wiadomo, większość prymasowskich ksiąg trafiła do bibliotek kolegów jezuickich w Poznaniu i Kaliszu.

Można przyjąć, że Karnkowski mógł osobiście nabyć opisywane tu książki w trakcie swych wielu dyplomatycznych podróży. Zaprzeczają temu jednak ślady intensywnej lektury: podkreślenia i naniesione

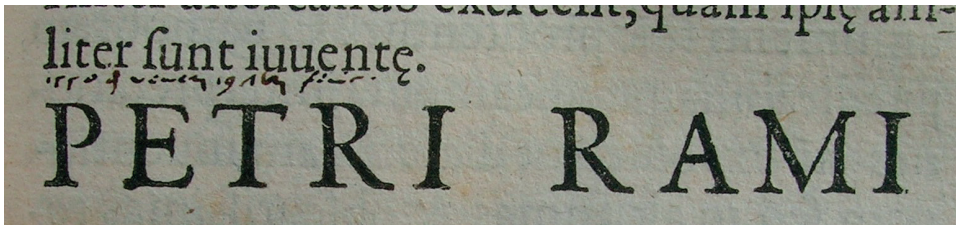
⁷ J. Korytkowski, *Arcybiskupi Gnieźnieńscy Prymasowie i Metropolici Polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim, według źródeł archiwalnych*, t. 3, Poznań 1889, s. 419–540; H. Kowalska, *Karnkowski Stanisław h. Junosza (1520–1603)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław 1966–1967, s. 77–82; K.R. Prokop, *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków 2000, s. 184–188.

⁸ O księgozbiórce Karnkowskiego: S. Rybandt, *Księgozbiór prymasa Stanisława Karnkowskiego. Źródło do badań nad kulturą umysłową dostojnika kościelnego w XVI w.*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiórami Historycznymi” 1992, t. 13: *Kolekcje wyznaniowe*, s. 117–130; idem, *Drukarskie oficyny niemieckie w orbicie zainteresowań polskiego dostojnika kościelnego prymasa Stanisława Karnkowskiego*, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. M. Drzewiecki, Warszawa–Pułtusk 1999, s. 159–165; K. Rulka, *Personalne księgozbiory historyczne w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1996, nr 65, s. 362–364; M. Bartoszak, *Pozostałości księgozbioru prymasa Stanisława Karnkowskiego w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, „Roczniki Biblioteczne” 2017, t. 61, s. 35–65.

⁹ S. Rybandt, *Superekslibrisy prymasa Stanisława Karnkowskiego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiórami Historycznymi” 1991, t. 11: *Pogranicza*, s. 5–26; A. Heymowski, *Reliures armoriees Polonaises de l' epoque des Jagiellon et des Vasa dans les collections suedoises*, w: *VIIIe Congrès International des Bibliophiles*, Varsovie 23–29 juillet 1973, Warszawa 1985, s. 153; S.C. Lindberg, *Reliures Polonaises dans les bibliothèques suedoises de l'âge gothiques de la renaissance et de la reforme*, w: *VIIIe Congrès...*, s. 119, przyp. 19; M. Sipayłło, *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988, s. 100–109 (tabl. 34–38); K. Rulka, *Superekslibrisy w zbiorach biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku*, „Studia Włocławskie” 2003, t. 6, s. 529–530; A. Wagner, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 173–174 i n.

¹⁰ E. Chwalewik, *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955, s. 34–35, il. 12; S. Rybandt, *Superekslibrisy prymasa...*, s. 6; A. Wagner, *Uwagi o znakach własnościowych z drugiej połowy XV i pierwszej ćwierci XVI wieku w inkunabulach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Biblioteka” 2013, nr 17 (26), s. 32.

drobnym duktem marginalia jednej ręki, które odnaleźć można na kartach wszystkich trzech woluminów. Co najciekawsze – w egzemplarzu z BUP ów skrupulatny czytelnik odnotował moment, w którym ukończył lekturę fragmentów *Animaduersionum Aristotelicarum* Ramusa. Na stronie 144 znajdujemy taką zapiskę: 1550 d[ie] 17 7bris h[ora] 23 Pr[aed]i[camen-tor]u[m] finis, a na stronie 165: 1550 d[ie] Veneris 19 7bris finis¹¹ (il. 2). Co z tych zapisek wynika? Otóż fakt, że ktoś nabył te księgi między kwietniem 1549 (data najpóźniej wydanego dzieła z klocków) a wrześniem 1550 (odnotowane daty lektury). Możemy też bez wątpienia odpowiedzieć, gdzie one zostały kupione i oprawione. Charakterystyczne plakiety, którymi ozdobiono oprawy tych trzech woluminów, sygnowane są gmerkami z inicjałami „IP” oraz „IB”. W literaturze przypisuje się je kolejno dwóm introligatorom z Leuven: Jacobowi Pandelaertowi (czynny w latach 1534–1568, zm. przed 15 sierpnia 1568)¹² i Jacobowi Bathenowi (ca 1516–1558), ten drugi był także księgarzem, a później i drukarzem, znanym z wydań druków muzycznych¹³.

Il. 2. Nota Frycza o ukończeniu lektury fragmentu *Animaduersionum Aristotelicarum* Ramusa, BUP, sygn. SD2859a I, s. 165 (duże powiększenie)

Fot. oprac. Jakub Łukaszewski.

¹¹ Mimo wszystko odnotujmy, że 19 września 1550 roku faktycznie wypadł w piątek. Ów czytelnik (o nim niżej), zapisując dokładny moment zakończenia lektury *Animaduersionum* Ramusa, posłużył się zegarem włoskim, dzielącym tarczę zegarową na 24 godziny. Czytanie zakończył więc tuż przed zachodem Słońca, por. *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 2007, s. 100.

¹² P. Delsaerd, *Suum quisque bibliothecam. Boekhandel an particulier boekenbezit aan de oude Leuense universiteit 16de–18de eeuw*, Leuven 2001, s. 397. B.J.P. Salemans, *Jacob Bathen, printer, publisher and bookseller in Louvain, Maastricht and Düsseldorf c. 1545 to c. 1557*, „Quaerendo” 1989, nr 19, z. 1–2, s. 19, przyp. 76, s. 21. S. Fogelmark, op. cit., s. 157, przyp. 335, zwraca uwagę, że identyfikacja monogramisty „IP” z Pandelaertem „is only tentative”, ale nie ma on wątpiwości, że oprawy z tego warsztatu pochodzą z Leuven.

¹³ P. Delsaerd, op. cit., s. 355; B.J.P. Salemans, op. cit., passim; S. Fogelmark, op. cit., s. 157.

Kto był więc pierwszym właścicielem i tak ważnym czytelnikiem tych książek? Wszystkie powyższe przesłanki wskazują na pochodzącego z Wolborza reformatora, pisarza i humanistę: Andrzeja Frycza Modrzewskiego (ca 1503–1572)¹⁴. Wiemy, że Modrzewski był członkiem poselstwa polskiego do cesarza Karola V Habsburga i we wrześniu 1549 roku przebywał m.in. w Leuven, „oczekując przyjazdu dworu cesarskiego”¹⁵. Na terenie Niderlandów na pewno bawił jeszcze w początkach października 1549 roku¹⁶. W końcu, na co wielu badaczy zwracało uwagę, ok. 1568 roku bibliotekę Frycza przejął, jeszcze jako biskup kujawski, właśnie Karnkowski¹⁷. Po kilkunastu latach, w 1583 roku, prymas podarował pewną część swego księgozbioru bibliotece kolegium jezuitów w Poznaniu¹⁸. Podsumowując, naszym zdaniem to właśnie Modrzewski jesienią 1549 roku w Leuven, być może w księgarni samego Jacoba Bathena, nabył te nowości wydawnicze z paryskich i bazylijskich oficyn, a następnie tam i u monogramisty „IP” zlecił ich oprawę¹⁹.

Aby potwierdzić tę tezę, należy zidentyfikować autora marginalnych zapisek w „uppsalsko-poznańskich” woluminach. Czy tym aktywnym czytelnikiem był Frycz? Odpowiedzieć na to pytanie pozwoli porównanie

¹⁴ Z bardzo bogatej literatury na temat Andrzeja Frycza Modrzewskiego najważniejsza pozostaje praca Stanisława Kota, *Andrzej Frycz Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej w. XVI*, Kraków 1923; ponadto: *Andrzej Frycz-Modrzewski: bibliografia*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1962; *Frycz Modrzewski Andrzej (ok. 1503–1572)*, w: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie. Hasła osobowe A–M*, red. R. Pollak, Warszawa 1964, s. 161–172; *Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury polskiego odrodzenia, praca zbiorowa*, red. T. Bieńkowski, Wrocław 1974; W. Voisé, *Andrzej Frycz Modrzewski: 1503–1572*, Wrocław 1975; W. Urban, *Modrzewski (Frycz Modrzewski) Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław 1976, s. 538–543; J. Starnawski, *Andrzej Frycz Modrzewski. Żywot, dzieło, sława*, Łódź 1981; S. Rybandt, *Nieznane książki ze zbiorów Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1993, tom specjalny: *Bibliologia dyscypliną integrującą: studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, s. 153–160.

¹⁵ S. Kot, op. cit., s. 91.

¹⁶ W Brukseli 7 października 1549 roku Stanisław Hozjusz podarował Modrzewskiemu 4 tomy dzieł św. Hieronima, por. K. Piekarski, *Hozjusz Modrzewskiemu*, „Reformacja w Polsce” 1934, nr 6, s. 164–165.

¹⁷ Pierwszy zwrócił na to uwagę Kazimierz Piekarski, op. cit.; por. również S. Rybandt, *Nieznane książki...*, s. 153–154; R. Wilgosiewicz-Skutecka, *Fragmenty księgozbiorów poznańskich w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali – stan badań* [w druku].

¹⁸ *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1, 1570–1653, oprac. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań 2004, s. 1.

¹⁹ Stan badań nad woluminami w niderlandzkich oprawach plakietowych w zbiorach polskich podsumował ostatnio Tomasz Zuzek, *Dwie niderlandzkie oprawy plakietowe w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2020, z. 37, s. 77–91.

pisma z glos ze znanymi autografami Frycza. Nim jednak przejdziemy do przedstawienia wyników tej analizy, poczynimy kilka zastrzeżeń. Wolborczyk był przecież niemal przez całe życie „człowiekiem pióra”, karierę rozpoczynał jako notariusz publiczny, a w latach 1525–1529 pracował jako czynny pisarz w kancelarii biskupa poznańskiego Jana Latalskiego²⁰. Jak zauważył Jan Słowiński, ówczesni zawodowi pisarze, nierzadko kaligrafowie, byli w stanie posługiwać się kilkoma rodzajami pisma²¹. Tak mogło być i w wypadku Modrzewskiego. Charakter jego pisma, w zależności od wielu czynników, mógł się nieco zmieniać. Stąd w analizie porównawczej zestawiliśmy autografy Frycza pochodzące z połowy XVI wieku z marginaliami w interesujących nas trzech księgach. Oparliśmy się więc na zapiskach Modrzewskiego z dwóch wybranych woluminów z jego księgozbioru, zachowanych w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW)²²: na oryginalnym liście Wolborczyka do Rafała Wargawskiego z 1547 roku²³ oraz, pomocniczo, na znanej, autorskiej dedykacji z 1551

²⁰ I. Warmiński, *Kilka nowych kart z życia Andrzeja Frycza, zwanego Modrzewskim*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1908, t. 34, s. 277–278; S. Kot, op. cit., s. 11.

²¹ J. Słowiński, *Probationes pennae jako źródło w badaniach paleograficznych*, w: *Venerabiles, Nobiles et Honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. A. Radzimiński, A. Supruniuk, J. Wroniszewski, Toruń 1997, s. 545–547; idem, *Dawna sztuka pisania a możliwości identyfikacji pisma*, w: *Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze*, red. P. Dymmel, B. Trelińska, Lublin 1998, s. 217–218.

²² Camerarius Ioachimus sen., *Commentarii explicationum in Marci Tullii Ciceronis Tusculanarum quaestionum libros V*, Basel: 1538–1543 (sygn. BUW Sd. 604.1193), por. *Katalog druków XVI wieku w zbiorach biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 3: C–E, red. H. Mieczkowska, Warszawa 2007, nr 1872, tam autorki katalogu zwracają uwagę, że egzemplarza tego nie odnotował S. Rybandt, *Nieznane książki...* Drugim woluminem z BUW jest: Thomas de Aquino s., *Summae Theologiae P.1–3*, Lyon: apud H. et haer. Aemonis a Porta, exc. Franc. Et Claud Marchant, 1547–1548 (sygn. BUW Sd. 604.244), por. *Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 7: *Sla–Ż. Addenda*, red. H. Mieczkowska, Warszawa 2017, nr 9530. Za przesłanie fotografii zapisek Modrzewskiego z tych woluminów serdecznie dziękujemy Martynie Osuch z BUW. O zachowanych i zaginionych autografach Frycza zob. *Andrzej Frycz-Modrzewski: bibliografia...*, s. 43–46.

²³ Biblioteka im. Zielińskich Towarzystwa Naukowego Płockiego, sygn. R. 1692. Edycję listu wraz z omówieniem treści opublikował Oskar Bartel, *Do historii Brzeziń i prepozytury brzezińskiej Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, „Reformacja w Polsce” 1953–1955, nr 12, s. 126–149. Ostatnio reprodukcja listu ukazała się w: *Dwieście artefaktów na dwustulecie Towarzystwa Naukowego Płockiego. Katalog wystawy*, oprac. A. Wagner, Płock 2020, s. 85, nr 5.

roku dla króla Zygmunta Augusta w *Commentariorum de Republica Emendanda Libri quinque* (Kraków: Łazarz Andrysowic, 1551²⁴). Dla pełniejszego obrazu uwzględniliśmy także wcześniejsze, ale bardzo liczne, autografy Frycza z lat 1525–1529, zachowane w księdze czynności bpa Latałskiego²⁵.

Na podstawie tego materiału można stwierdzić, że Frycz posługiwał się stosunkowo drobnym, wyrobionym, elegancko zaokrąglonym i czytelnym pismem, lekko pochyłonym w prawo. Za Słowińskim można je określić jako humanistyczną italikę z pewnymi naleciałościami postgotyckiej kursywy²⁶. Cechą charakterystyczną duktu Frycza jest wyraźne kreślenie każdej z liter – w wypadku oficjalnego tekstu – wręcz niełączonych ze sobą w obrębie jednego wyrazu. Modrzewski nie wyzbywał się całkowicie tej manieri, kreśląc np. list do Wargawskiego czy wypisując glosy na marginesach czytanych dzieł. Drugą istotną cechą pisma Wolborczyka jest niewielki rozmiar. Moduł jego pisma wynosi ok. 1²⁷. Fakt ten w wypadku rękopiśmiennych marginaliów czy interlinearnej zapiski w drukach nie powinien zaskakiwać. Miejscami jednak pismo Frycza przybiera wręcz „mikroskopijny” rozmiar i sprawia pewne problemy w odczycie, a nawet może powodować przeoczenie niektórych jego zapisów, choćby wśród ściśle zadrukowanych dzieł mniejszych formatów (np. in 8°). Pewną rekompensatą w tym wypadku jest, mimo wszystko, staranność jego duktu²⁸.

²⁴ Zob. <https://tinyurl.com/cvrz5wv8>.

²⁵ Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Acta Episcopalia VII (dalej: AAP, AE VII), pierwszy wpis ręką Frycza znajduje się na k. 34v (zapiska z 18 września 1525). Itinerarium Frycza, na podstawie zapisek w cytowanej księdze czynności biskupich, niedokładnie zestawili Ignacy Warmiński, op. cit., na jego niepełne ustalenia powołali się także autorzy w: *Andrzej Frycz-Modrzewski: bibliografia...*, s. 43. Np. dla roku 1526 Warmiński odnotował 10 zapisek Modrzewskiego, faktycznie w sumie są to 32 wpisy od 3 stycznia 1526 (k. 41v) do 27 grudnia 1526 (k. 57v).

²⁶ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992, s. 92 i n.

²⁷ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 14–15. Mianem modułu autor określa wynik stosunku wysokości do szerokości litery w strefie śródlinijnej (podstawą takich obliczeń są minuskulne litery *u* oraz *n*). Już wczesne autografy Frycza w księdze czynności biskupa Jana Latałskiego (AAP, AE VII, por. np. zapiski z k. 41v–58v) wykazują różnice w module między jego autografami a wpisami kolegów z kancelarii biskupiej: Jana z Jakimowic (AAP, AE VII, k. 27v–34r) oraz Jana Żdzarowskiego (np. AAP, AE VII, k. 42v–43v). Pisma ich charakteryzują zamaszystość i większy rozmiar, chwilami niestaranność (zwłaszcza w wypadku wpisów spod ręki Jakimowskiego).

²⁸ Zauważmy, że Wolborczyk, będąc w wieku ok. 60 lat (w 1561 roku), podkreślał swój dobry wzrok: „Co do oczu, stwierdzam, że nie jest z nimi jeszcze tak źle,

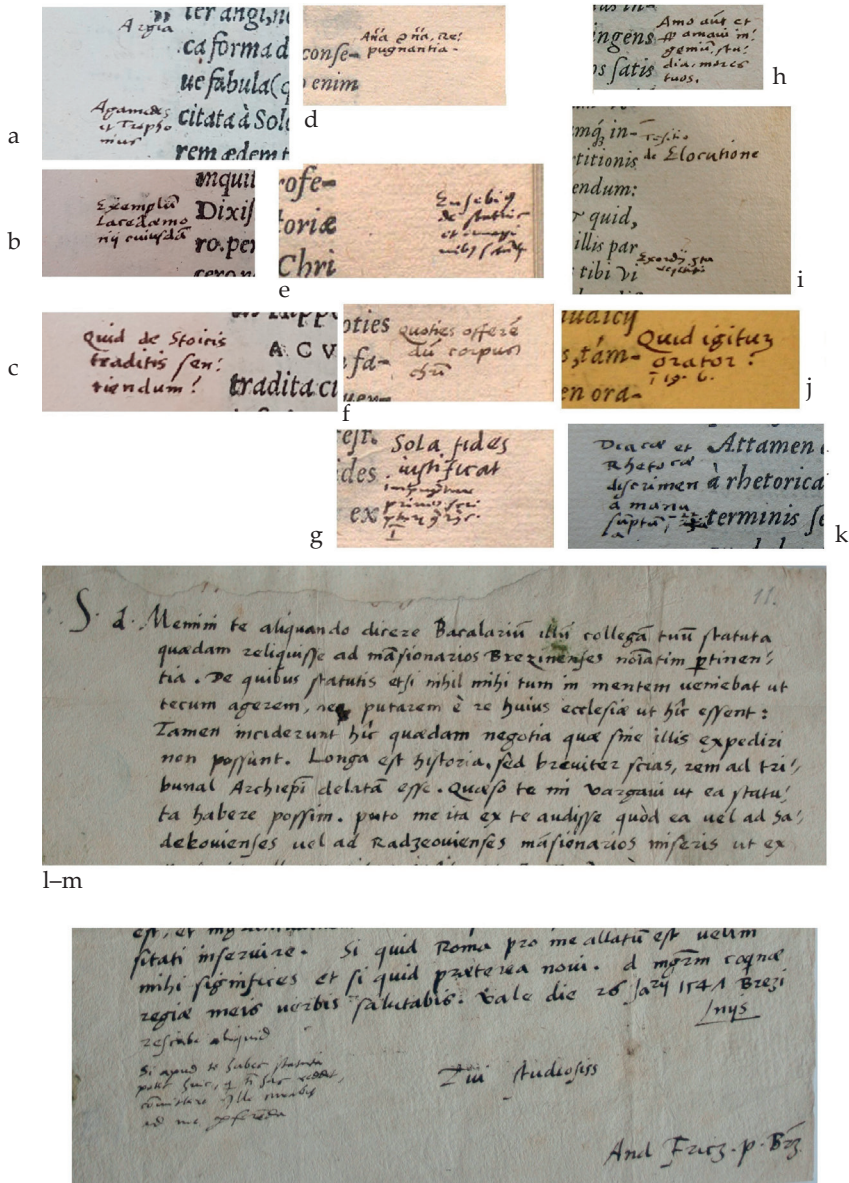
Na fotografii 3a–m prezentujemy zestawienie wybranych zapisek Modrzewskiego (autografy „pewne” 3a–c, l–m) oraz marginalia z interesujących nas woluminów (3d–k). Porównanie, naszym zdaniem, nie pozostawia wątpliwości co do tożsamości ręki (i tym samym identyfikacji pierwszego właściciela „uppsalsko-poznańskich” ksiąg). W warstwie majuskuł wyróżnić można niemal identyczny sposób kreślenia liter *A*, *E*, *Q* czy *R* (litera *A* – il. 3a: *Argia*, *Agamedes*, 3d: *An[ticedenti]a*, 3h: *Amo*; litera *E* – il. 3b: *Exemplu[m]*, 3e: *Eusebius*, 3i: *Elocutione*, *Exodij*; litera *Q* – il. 3c: *Quid*, 3f: *Quoties*, 3j: *Quid*; litera *R* – il. 3k: *Rheto[ri]cæ*, 3l–m: *Radzeouienses*, *Roma*). Wśród minuskuł zwracają uwagę zapisywane w swoisty sposób litery *g* (por. np. il. 3a: *Agamedes*, 3d: *Repugnantia*, 3h: *ingenium*). Wolborczyk używał często „okrągłego” *r* (np. il. 3j: *orator*, il. 3l–m: *dicere Baccalariu[m]* itd.) wymiennie z prostym (por. il. 3c: *traditis*). Inne allografy to *d* proste oraz pisane z pętelką na trzonku, typową dla kursywy postgotyckiej (np. il. 3a: *Agamedes*); krótkie, okrągłe *s* kreślone naprzemiennie z długim *f*. Istotnym wyróżnikiem indywidualnego stylu (zwyczajowo pisarskiego) jest jednak częsty zapis dyftongu *ae* w postaci ligatury *æ* (por np. il. 3b: *Lacedæmonii*; 3k: *Dia[lecti]cæ*, *Rheto[ri]cæ*, 3l: *quædam*)²⁹. Inną popularną ligaturę, *st*, Frycz zapisywał w formie wywodzącej się z postgotyckiej kursywy³⁰. Modrzewski w połowie XVI stulecia konsekwentnie używał już cyfr arabskich³¹, wśród których jedynie „7” zapisywał w starszej formie: „^” (czym nie odbiegał jednak znacznie od ówczesnej praktyki). W oficjalnych pismach (dedykacja dla Zygmunta Augusta czy list do Wargawskiego) stosował konwencjonalne w tym czasie abrewiacje. Natomiast jego rękopiśmienne glosy do czytanych tekstów, ze względu na ograniczone miejsce na marginesie, składają się z wyrazów mocno i nietypowo skranych. Zapiski te wyrwane z kontekstu (czyli z czytanego

aby potrzebował lektora. Dotychczas służą mi one, jak gdybym miał dwadzieścia lat. Czuję, że z łaski Boga można do mnie zastosować owo, nie wiem czyje, popularne powiedzenie: Gdyby starzec miał oczy jak młodzieniec, widziałby jak młodzieniec”. A. Frycz Modrzewski, *Orzechowski, czyli odparcie oszczerstw Stanisława Orzechowskiego z Rusi*, w: *Stanisława Orzechowskiego i Andrzeja Frycza Modrzewskiego spór o wiarę. „Frycz” St. Orzechowskiego oraz „Prosta opowieść” i „Orzechowski” A.F. Modrzewskiego*, wstęp i oprac. K. Koehler, Kraków 2013, s. 340.

²⁹ Nie wykluczamy, że Frycz mógł ów zwyczaj przejąć, naśladowując drukowaną italikę, którą odbijano liczne w tym czasie dzieła, zwłaszcza te w mniejszym formacie. Stąd też mógł przejąć zwyczaj zapisywania słowa „hic” w formie „hîc” (por. np. w liście do Wargawskiego, il. 3l). Na kwestię wzorowania się na piśmie druków przez kopistów zwracał uwagę J. Słowiński, *Probationes pennae...*, s. 544–545 oraz ryc. 2a.

³⁰ Por. J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 65, tab. 4.

³¹ Pamiętać należy jednak, że pracując w kancelarii bpa Latalskiego, Frycz, zgodnie z panującą wtedy konwencją, daty zapisywał cyframi rzymskimi.

Il. 3a–m. Wybrane autografy Andrzeja Frycza (porównanie). Kolumna lewa, od góry: BUW, sygn. Sd.604.1193 [P.1-2], 3a: P.1., s. 264, 3b: s. 250; 3c: P. 2.: s. 52. Kolumna środkowa od góry: Uppsala BU, sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 2, 3d: k. 49, 3e: k. 165, 3f: k. 237, 3g: k. 85. Kolumna prawa, od góry: BUP, sygn. SD 2859b I, 3h: s. 35, 3i: s. 61, 3j: s. 67, 3k: s. 78. W dolnej części dwa fragmenty listu Modrzewskiego do R. Wargawskiego (Biblioteka im. Zielińskich TNP, sygn. R. 1692), 3l–m

Fot. oprac. Jakub Łukaszewski.

tekstu) nie dałyby się rozszyfrować (wymowny przykład – il. 3d: *An[ticedenti]a, [consequen]tia*).

Frekwencja marginalnych zapisek w trzech woluminach, na które łącznie składa się 11 dzieł, wskazuje, że największym zainteresowaniem Frycza cieszyły się rozprawy Piotra Ramusa i Joachima Periona. Mowa konkretnie o *Animaduersionum Aristotelicarum Libri XX* i *Brutinae Quaestiones* Ramusa oraz krytycznych odpowiedziach Periona: *Pro Aristotele in Petrum Ramum Orationes II. De Dialectica Liber I* i *Pro Ciceronis oratore contra Petrum Ramum oratio*. Ponadto sporo Fryczowych glos znajdziemy również w innej pracy benedyktyna: *Topicorum Theologorum Libri II* (zwłaszcza w Księdze II). W pozostałych sześciu drukach zapiski są pojedyncze lub nie ma ich wcale³².

Najczęstsze zastosowanie notatki marginalnej przez Frycza polegało na hasłowym wypisaniu streszczenia lub wybranego cytatu z przeczytanego tekstu (np. il. 3a–b; il. 3d: *An[ticedenti]a, [consequen]tia, Repugnancia*)³³. Oto tylko kilka wybranych przykładów z *Topicorum Theologorum Libri II* Periona prezentujących, w jaki sposób Frycz sygnalizował na marginesach najbardziej interesujące go wątki, np. na k. 85r zapisał: *Sola Fides iustificat* (por. il. 3g), k. 132v: *de Purgatorio et precibus pro defunctis*; k. 146v: *An Sancti invocandi et venerandi?*; k. 190r: *de Coelibatu Clericorum* itd. Modrzewski skrótowo wypisywał na marginesach dzieła i autorów, na których opierali się Ramus i Perion³⁴. Rzadziej zapisywał cytaty z dzieł, które w konkretnym miejscu Ramus omawiał, ale których nie przywoły-

³² Wszystkie współoprawione w uppsalskim kločku sygn. Bokband 1500-t. *Nederländerna 3(1-6)*. W *Institutionum Dialecticarum Libri III* Ramusa Frycz, prócz kilku dopisków na tablicy prezentującej schematy podziału dialektyki (s. 184), nie zostawił innych śladów lektury. Podobnie potraktował dzieło Valeriusa Corneliusa *Tabulae totius dialectices artium ... instrumenti* (pojedyncza glosa na k. 7v). Nieliczne zapiski Frycza znajdują się również w Arystotelesia *Ratio inveniendi medium terminum in syllogismo categorico* (na s. 50 i 81). Nie ma zapisek w komentarzach Porfiriusza do *Praedicamentorum* Arystotelesia, w dziele Dexipposa (obydwa utwory w przekładzie Felicianusa), a także w *In Universam Aristotelis disserendi artem epitome* Pachymeresa.

³³ Charakteryzując marginalia Frycza, opieraliśmy się na ustaleniach zawartych w krótkiej, ale inspirującej książce Urszuli Szybowskiej, *Zapiski pożeracza ksiąg. O rodzajach i funkcjach marginaliów na podstawie notatek Jana Bernarda Bonifacia*, Pruszcz Gdański 2012.

³⁴ Na k. 93v *Topicorum Theologorum* Frycz z kilku autorów, na których powołał się benedyktyn, wypisał nazwisko Melanchtona. Innym razem zwrócił uwagę na fragment tekstu Euzebiusza z Cezarei (*Historia Ecclesiastica*), w którym była mowa o wizerunkach Chrystusa; obszerny cytat z tego dzieła przywołał Perion na k. 165r–v. Frycz na marginesie zasygnalizował zainteresowanie owym passusem w ten sposób: *Eusebius de statuis et imaginibus Christi* (il. 3e).

wał bezpośrednio³⁵. Ponadto przeczytane teksty Modrzewski dzielił wpisywanymi krótkimi glosami lub kolejnymi numerami na mniejsze fragmenty (wcześniej niewyodrębnione graficznie przez drukarza)³⁶.

Drugim rodzajem notatek Frycza, licznie reprezentowanych w *Brutinae Quaestiones* Ramusa i *Pro Ciceronis oratore* Periona, były odsyłacze. Niemal na pewno Modrzewski czytał te rozprawy równolegle, jednocześnie zapisując na marginesach odnośniki od danego fragmentu u Ramusa do odpowiadającego mu tekstu Periona. Ilustracja 3j jest dobrym przykładem takiej zapiski. Na stronie 67 *Brutinae Quaestiones* Frycz zapisał *Quid igitur Orator? i[n] 19.b.* Zapis alfanumeryczny *19b* oznacza, że polemiczną opinię Periona o tym fragmencie odnajdziemy na k. 19v *Pro Ciceronis oratore*. I faktycznie, na tej karcie dzieła benedyktyna Modrzewski odnosi się glosą do s. 67 u Ramusa. Na stronach 105–126 w *Brutinae Quaestiones* (i równolegle na k. 33v–45r w *Pro Ciceronis...*) słowne odsyłacze Frycz uzupełnił o graficzne oznaczenia, składające się z systemu poziomych kresek, czasem z wybrzuszeniem, oraz kófek³⁷. Niestety, nie potrafimy odpowiedzieć z pewnością, czy były to tylko symbole-wskazówki, pozwalające łatwiej namierzyć wzrokiem konkretny fragment tekstu, czy kryło się za nimi coś więcej.

Trzecim rodzajem wpisów Modrzewskiego były liczne korekty, które nanosił w czytanych tekstach. Przede wszystkim (przypuszczać można, że już na wstępie lektury) zaglądał do erraty i poprawiał drukowany tekst zgodnie z zawartymi tam uwagami³⁸. Ponadto wyjątkowo dokładnie wychwytywał drukarskie omyłki w tekście: literówki, błędy gramatyczne, pomyłki w foliacji (te ostatnie w *Pro Ciceronis...*) itp., a część jego korekt miała również charakter typowo merytoryczny, czasem z krótkim osobistym komentarzem³⁹.

³⁵ W *Brutinae Quaestiones* na marginesie s. 35 Frycz zidentyfikował konkretny cytat, wokół którego oparł swój komentarz Ramus. Frycz zapisał: *Amo autem et semper amavi ingenium, studia, mores tuos* (por. il. 3h). To cytat z Cicerona (por. M. Tvllius Cicero, *Scripta quae manservant omnia*, fasc. 5: *Orator*, red. R. Westman, Editio stereotypa editionis prioris (MCMLXXX), Monachi, Lipsiae 2002, s. 10, l.4).

³⁶ Taką funkcję mogły pełnić marginalia typu: *P[e]r[orati]o Rami* (w rozumieniu: podsumowanie, konkluzja) na s. 134 w *Brutinae Quaestiones*.

³⁷ Tak jak w oznaczeniach alfanumerycznych, również w tym wypadku identyczny symbol przy passusie u Ramusa znajduje się w odpowiadającym mu tekście u Periona.

³⁸ Np. u Periona, w *Topicorum Theologicorum...*, k. 188r, gdzie Frycz na podstawie erraty skorygował autora cytatu o Aeriuzszu z Pontu; był nim nie Atanazy, ale Epifaniusz z Salaminy.

³⁹ Np. w *Brutinae Quaestiones* (s. 129) Frycz wytyka Ramusowi błędną opinię o stopach wielosylabowych: „Vana observatio de pedibus trisyllabis, quadrysyllabis et polysyllabis”; po czym Frycz odsyła do k. 47r Periona *Pro Ciceronis...*

Poza systemem symboli odsyłaczowych Modrzewski rzadko stosował inne znaki i wyróżniki graficzne w tekście. Widzimy więc niewiele podkreśleń (a jeśli są, to wykonane za delikatnym pociągnięciem pióra). W opisywanych tu woluminach spotkaliśmy tylko jeden tzw. *digitus*, wrysowany palec, wskazujący konkretny cytat tekstu (*Pro Aristotele...*, Periona, k. 46v).

Podsumowując, Modrzewski był niezwykle skrupulatnym i „czujnym” (*vide* szczegółowe korekty) czytelnikiem. Bardzo liczne Fryczowe marginalia miały charakter przede wszystkim indeksujący i porządkujący przeczytany tekst. W przypadku ponownej lektury ułatwiały odnalezienie konkretnych fragmentów. W treści glos Frycz raczej nie zamieszczał zbyt wielu osobistych opinii czy ocen przeczytanych tekstów⁴⁰.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na dobór lektur w klockach. Modrzewski świadomie zakupił i zlecił współprawienie dzieł Ramusa i Periona. Następnie bardzo dokładnie zapoznał się z tym swoistym „dwugłosem” słynnych polemistów, o czym świadczy liczba zapisek na marginesach tych utworów. Inną kwestią pozostaje dokładne określenie, w jakim stopniu Frycz przyswoił sobie np. koncepcje retoryczne Ramusa, ale odpowiedź na to pytanie pozostawmy badaczom twórczości Wolborczyka i znawcom dzieł Ramusa⁴¹. Natomiast nie ulega chyba wątpliwości, że Frycz przeczytał *Topicorum Theologicorum...* Periona w trakcie prac nad swym monumentalnym dziełem *De Republica emendanda*. Treść zapisek marginalnych, zwłaszcza w II księdze *Topicorum...* jest, naszym zdaniem, bezpośrednią wskazówką (kilka wymownych przykładów takich dopisek cytowaliśmy wyżej). Frycz wyraźnie interesował się poglądami

⁴⁰ Np. na s. 136 *Animaduersiones* Frycz zanotował: *Rami Resipiscentia ab Aristotele unde?* Tym pytaniem sygnalizował więc fragment, w którym Ramus tłumaczy, skąd u niego niechęć do Arystotelesowej nauki.

⁴¹ Być może Frycz był jednym z pierwszych Polaków, którzy mieli okazję zapoznać się z ideami Ramusa. Na temat polskich czytelników Ramusa pisał przede wszystkim Michał Choptiany, który poświęcił temu zagadnieniu nieopublikowaną dotąd rozprawę doktorską (*Teoria retoryczna Piotra Ramusa i Omera Talona w kontekście wczesnonowożytnych teorii retoryki*, obronionej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego w 2013 roku) oraz kilka artykułów: idem, *Jan Brożek, czytelnik Piotra Ramusa*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2013, nr 44, s. 137–176; idem, *Czy istnieje polska recepcja pism Pierre’a de la Ramée? Kilka postulatów badawczych*, w: *Reformacja w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 1: *Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty*, postulatory badawcze, koncepcja tomu i red. naukowa P. Wilczek, współpraca red. M. Choptiany, J. Korył, A.S. Ross, Warszawa 2014, s. 78–87; idem, „*Orator futurus*”. *Fabiana Birkowskiego lektura Ciceronianusa Pierre’a de la Ramée*, „Roczniki Biblioteczne” 2014, nr 58, s. 3–26.

benedyktyna na usprawiedliwienie przez wiarę, na kult świętych, celibat kleru, czyściec itp., a więc większość kwestii poruszonych później w *Księdze o Kościele*.

Wygląda na to, że Frycz w trakcie pobytu w Niderlandach pozyskał sporo cennych dzieł do swego księgozbioru, bo oprócz czterech tomów św. Augustyna, podarowanych przez Hozjusza, zakupił książki opisywane w niniejszym artykule. Zauważmy jednak, że *Ratio inveniendi...* Arystotelesa introligator rozdzielił celowo (urywa się na s. 98, dalej nie widać śladów wycinania czy wrywania kart). To wskazywałoby na fakt, że Modrzewski nabył przynajmniej jeszcze jeden wolumin, w którym była dalsza część tego druku i być może inne.

Wróćmy jednak do rekonstrukcji losów zachowanych i opisywanych tu „uppsalsko-poznańskich” woluminów. Trafiły one (*via* Karnkowski) do biblioteki poznańskich jezuitów. Tam uległy dalszemu rozproszeniu. Z tego, co udało nam się ustalić, każdy z trzech woluminów trafił do innego działu jezuickiej librarii⁴². Szwedzi – jak się można domyślać – w wojennym zamęcie niezbyt dokładnie rozkradli jezuicki księgozbiór, stąd część ksiąg z pierwotnego zasobu poznańskiego kolegium pozostała na miejscu⁴³. Wśród nich był jeden z trzech tu opisanych „klocków”. Później podzielił on los kilkuset innych pojezuickich ksiąg, które stały się podstawą biblioteki poznańskiego Gimnazjum im. Marii Magdaleny, a w latach 1930–1934 zasiłyły zbiory BUP⁴⁴.

⁴² W 1609 roku zostały one wpisane do rękopiśmiennego katalogu jezuickiej biblioteki (*Catalogus Universalis Librorum Collegii Posnaniensis Societatis Iesu scriptus Anno a partu virginico MD CIX, XXXI Julii in die B.P.N. Ignatii*). Uppsala Univ. Bibliotek, Ms. U 276, s. 241, 384, 431. W Aneksie poniżej odnotowujemy te wpisy.

⁴³ O. Walde, *Storhetstidens Litterara Krigsbyten: En Kulturhistorisk-Bibliografisk Studie*, t. 2, Uppsala 1920, s. 114–116; ostatnie ważniejsze opracowania na ten temat: A. Szulc, R. Wilgosiewicz-Skutecka, *Redogörelse för efterforskning i Sverige. Om handskriffter och äldre tryck från Poznań i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar*, „Biblis” 2014, t. 66, s. 53–66; A. Szulc, R. Wilgosiewicz-Skutecka, *O poznańskich rękopisach i starych drukach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali*, „Biblioteka” 2014, nr 18 (27), s. 7–32; P. Sjökvist, *Polish collections at Uppsala University Library. A history of research*, w: *Książka dawna i jej właściciele*, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2017, s. 237–244; R. Wilgosiewicz-Skutecka, *Fragmenty księgozbioru poznańskiego Kolegium Jezuitów w bibliotekach uniwersyteckich w Poznaniu i Uppsali*, w: *Książka dawna i jej właściciele*, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2017, s. 245–258.

⁴⁴ J. Łukaszewski, R. Wójcik, *Największe zasoby proveniencyjne sprzed 1939 r. w kolekcji starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, w: *Książka dawna i jej właściciele*, t. 1, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław 2017, s. 103–115.

Opisane woluminy to ważne znalezisko, które wzbogaca naszą wiedzę – o obecnie rozproszonej⁴⁵ – prywatnej bibliotece Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Rozpoznany i zaprezentowany dukt zapisek marginalnych reformatora jest wskazówką pozwalającą zidentyfikować woluminy bez jego wyraźnej proveniencji (może celowo później usuwanej⁴⁶?) nawet wśród stosunkowo licznie dziś zachowanych egzemplarzy z biblioteki Karnkowskiego czy pozostałości księgozbiorów jezuickich z Kalisza i Poznania. Dodajmy, że ostatnie badania księgozbioru poznańskich jezuitów przechowywanego w bibliotekach w Uppsali i Poznaniu ujawniły więcej woluminów z biblioteki Frycza, rozpoznanych m.in. także dzięki analizie glos reformatora⁴⁷. Zachowane w trzech opisanych księgach marginalia pozwalają prześledzić, w jaki sposób Modrzewski przyswajał sobie idee m.in. Piotra Ramusa oraz jego oponenta – Joachima Periona. Ułatwieniem dla badaczy jest fakt, że dwa uppsalskie woluminy są dostępne online⁴⁸, a poznański już wkrótce zostanie zdigitalizowany i udostępniony na portalu Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej. Można więc powiedzieć, że książki te po kilku wiekach, choć wirtualnie, znów będą stanowić komplet. Dalsze prace nad rekonstrukcją biblioteki poznańskich jezuitów prowadzone przez bibliotekarzy z Uppsali i Poznania z pewnością przyniosą więcej podobnych znalezisk.

⁴⁵ Por. S. Rybandt, *Nieznane książki...* Pojedyncze woluminy z proveniencją Frycza znajdują się także w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu – za informację tę dziękujemy Mariannie Czapnik z BUW.

⁴⁶ Przegląd znanych nam woluminów z wpisami własnościowymi Modrzewskiego wskazuje, że czasem zapiski takie nanosił na kartach tytułowych, zazwyczaj w brzmieniu *Fricii* lub *Sum Fricii*. Ale znane nam są przypadki nanoszenia takich wpisów na górnych lub bocznych (strona rowkowa) obcięciach bloku (por. również S. Rybandt, *Nieznane książki...*, s. 154–155). A te, ze względu na zabrudzenia, uszkodzenia bloku, a może i celowe zatarcia, często nie są łatwe do rozpoznania.

⁴⁷ Przedmiotem kolejnego artykułu będą 4 następne woluminy z księgozbioru Frycza (zawierające 8 dzieł), zidentyfikowane w BUP już w trakcie pisania tego tekstu.

⁴⁸ Zob. <http://www.alvin-portal.org/>.

ANEKS

Wykaz skrótów cytowanej niżej literatury i baz online

- FB** – *Books published in France before 1601 in Latin and Languages other than French* – red. A. Pettegre, M. Walsby, 2 vol. A–G, H–Z, Leiden–Boston 2012.
- LIBRIS** – <https://libris.kb.se/>.
- VD16** – *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, t. 1–22, Stuttgart 1983–1995; także online: <https://www.vd16.de> [dostęp: 15 maja 2020].

Egzemplarz z Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu: adligat SD 2859a-d I

Périor, Joachim:

Pro Aristotele in Petrum Ramum orationes II. De dialectica liber I, Parisiis: Apud Ioannem Lodoicum Tiletanum, [post 8 XII] 1543. [4], 1–86, [2], 89–112 k., 8°. FB 82301. Sygn. SD 2859c I.

Pro Ciceronis Oratore contra Petrum Ramum oratio, Lutetiae Parisiorum: per Nicolaum Diuitem, [post 1 IX], 1547. 52 [i.e. 51], [1] k., 8°. FB 82305. Sygn. SD 2859d I.

Ramus, Petrus:

Animaduersionum Aristotelicarum Libri XX, Lutetiae: Apud Ioannem Roigny, (Excudebat Matthaeus Daud, V) 1548. [8] k., 473+1 s., [1] k., 8°. FB 84316. Sygn. SD 2859a I.

Brutinae Quaestiones. Secunda Editio, Parisiis: Ex Typographia Matthaei Daudis, 1549. 136 s., 8°. FB 84319. Sygn. SD 2859b I.

Prow. 1. [Andrzej Frycz Modrzewski] bardzo liczne marginalia jego ręki; 2. [Stanisław Karnkowski]: *Stanis. Karnkowski Archtep. Gneznen.*, h. Junosza (pieczęć ekslibrisowa); 3. [Jezuici, Poznań]: *Inscriptus Cathalogo Collegii Posnaniensis* (XVI/XVII wiek); 4. [Poznań, Gimnazjum im. Marii Magdaleny]: *Bibliotheca Gymnasii Posnaniensis* (pieczęć, XIX w.); *T. I. p. 122; I150.c.; I.7.a* (dawne sygnatury Biblioteki Gimnazjum im. Marii Magdaleny). 5. [Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu]: *Bibljoteka Vniwersytecka w Poznaniu. Dar Kuratorjum Okr. Szk. Poznańskiego. Z Księgozbioru Gimn. im. Marji Magdaleny w Poznaniu. 1930* (ekslibris); 1934.1087 (nota o wpisie do Księgi Darów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu). Uwaga, na k. tyt. pierwszego i ostatniego współoprawnego dzieła, pod adresem wydawniczym znajduje się wpisany znak: „p”⁴⁹.

Oprawa: tektura, skóra brązowa cielęca. Tłoczenia ślepe – strychulec, plakiety. Górna okładzina: plakietka „Lucrecia” sygnowana gmerkiem „IP” (Jacob

⁴⁹ Ten sam jest również w pozostałych dwóch woluminach, także na kartach tytułowych. Nie potrafimy wyjaśnić z pewnością jego funkcji – może to znak księgarza? Na pewno nie jest to znak własnościowy Frycza, ponieważ nie odnajdujemy takiego w innych znanych nam woluminach z jego księgozbioru.

Pandelaert?) oraz monogramem MGR. Dolna okładzina: plakietka „Cleopatra” sygnowana także gmerkiem „IP” (Jacob Pandelaert?) oraz monogramem MGR. Ślady po wyklejkach z fragmentów pergaminowych rękopisów. Grzbiet wtórny, zrekonstruowany. Leuven, „IP” (Jacob Pandelaert?), wrzesień–październik(?) 1549. Reprodukacja identycznych plakieta w: Fogelmark, Plate XXVI.

NB. Egzemplarz opisany niedokładnie w *Catalogus Universalis*, w dziale *Dialectici In 8°*, s. 431: *Item Rami Dialiecticae [...]*⁵⁰ *animaduersiones Aristotelicae Lutetiae 1544* [sic]⁵¹ *ibidem Brutinae quaestiones ad Henricum Vallesium Parisiis 1549, ibidemque Joachimi Perionii orationes pro Aristotele in Petrum Ramum, et ejusdem Dialectica Parisiis 1543, corio in asseribus rubro.*

Egzemplarze z Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali

Uppsala BU, sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 2

Perion, Joachim:

Topicorum theologorum libri duo. Parisiis: apud Thomam Richardum, 1549. [16], [264] k. 8°. FB 82307; LIBRIS-ID 19894348. Sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 2.

Oprawa: tektura, skóra brązowa cielęca. Tłoczenia ślepe – strychulec, plakietka „Spes” (personifikacja Nadziei) na obydwu okładkach, sygnowana gmerkiem Jacoba Bathena („IB”). Wyklejki – fragm. rękopisów perg. Leuven, Jacob Bathen, wrzesień–październik (?) 1549. Reprodukacja identycznej plakietki w: Fogelmark, Plate XLII, R.109.

Prow. 1. [Andrzej Frycz Modrzewski] bardzo liczne marginalia jego ręki; 2. [Stanisław Karnkowski]: *Stanis. Karnkowski Archiep. Gneznen.*, h. Junosza (pieczęć ekslibrisowa); 3. [Jezuici, Poznań]: *Inscriptus Catalogo Co(llegii) Posnan(iensis) Societatis Jesu* (XVI/XVII wiek). Uwaga, na k. tyt., pod adresem wydawniczym znajduje się wpisany znak: „p”⁵².

NB. Egzemplarz opisany w *Catalogus Universalis*, w dziale *Controversiarum Scriptorum, I in 8°*, s. 241: *Joachimii Perionii Topica Theologica, Parisiis 1549, corio in asseribus nigro.*

Uppsala BU, sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3(1-6)

Aristoteles:

Ratio inveniendi medium terminum in syllogismo categorico ... per Christophorum Cornerum ... explicata, Basileae: (Per Ioannem Oporinum, IV 1549). 142 s. 8°. VD16 ZV 714. Def.: tekst zachowany tylko do s. 98 (brak śladów wycinania czy

⁵⁰ Dwa słowa zamazane, nieczytelne.

⁵¹ Jezuita spisujący katalog mógł z pośpiechu błędnie zapisać końcówkę daty „1544” zamiast „1548”, sugerując się słowem „quatuor” z adresu wydawniczego, drukowanego nad datą: „sub Basilisco & quatuor eleme[n]tis”.

⁵² Por. wyżej przyp. 49.

wyrywania kart, księga najpewniej celowo podzielona przez intrologatora). LIBRIS-ID 19907588. Sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3(6).

Dexippos:

Dexippi Philosophi Platonici ... in defensionem praedicamentorum Aristotelis adversus Plotinum Porphyrii ... quaestionum libri III. Nunc primum in latinam linguam conversi, atque in lucem editi, Joanne Bernardo Feliciano authore, Parisiis: apud Vascosanum, 1549. 48 k. 8°. FB 64904. LIBRIS-ID 19907559 (Felicianus, Johannes, Bernardus). Sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3(5).

Pachymeres, Georgios:

In Universam Aristotelis disserendi artem epitome, Parisiis: apud M. Vascosanum, 1547. 80 k. 8°. FB 71879. LIBRIS-ID 19907532. Sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3(4).

Porphyrius:

Porphyrii in Aristotelis praedicamenta per interrogationem et responsionem brevis explanatio, nunc primum in latinam linguam conversa, atque in lucem edita, Joanne Bernardo Feliciano authore, Parisiis, ex officina typographica Michaelis Vascosani, 1548. 88 k. 8°. FB 83718. LIBRIS-ID 19907522 (Felicianus, Johannes, Bernardus). Sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3(3).

Ramus, Petrus:

Institutionum dialecticarum libri III, Parisiis: apud Ioannem Roigny, (excudebat Matthaeus David, 20 I 1549). 188, [4] s. 8°. FB 84320. LIBRIS-ID 19894716. Sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3(1).

Valerius, Cornelius:

Tabulae totius dialectices artium reliquarum instrumenti, Parisiis: apud Vascosanum, 1548. 80, [1] k. 8°. FB 89776. LIBRIS-ID 19907511. Sygn. Bokband 1500-t. Nederländerna 3(2).

Prow. 1. [Andrzej Frycz Modrzewski] nieliczne marginalia jego ręki; 2. [Stanisław Karnkowski]: *Stanis. Karnkowski Archiep. Gneznen.*, h. Junosza (pieczęć ekslibrisowa); 3. [Jezuici, Poznań]: *Inscriptus Catalogo Co(llegii) Posnan(iensis) (XVI/XVII wiek)*. Pieczęć i wpis na k. tyt. pierwszego druku w woluminie (Ramus, *Institutionum...*). Uwaga, na k. tyt. pierwszego współoprawnego dzieła, pod adresem wydawniczym znajduje się wpisany znak: „p”⁵³.

Oprawa: identyczna jak w opisanym wyżej egz. BUP. Zachowane wyklejki (fragm. perg. rękopisów). Leuven, „IP” (Jacob Pandelaert?), wrzesień–październik (?) 1549. Reprodukacja tej oprawy w Fogelmark, Plate XXVI.

NB. Egzemplarz opisany w *Catalogus Universalis*, w dziale *Philosophi Latini*, P in 8°, s 384: *Petri Rami Dialecticae, Parisiis 1549, ibidem Cornelii tabulae Dialecticae, Ibidem Joannis Bernardi Feliciani explanatio Porphyrii in Aristotelis praedicamenta per modum Dialogi, Ibidem Georgii Pachymerii epitome Logica, ibidem Dexippius Philosophus Platonius in defensionem praedicamentorum Aristotelis, Parisiis 1547, Et ibidem Ratio inveniendi medium terminum per Christophorum Cornerum, Basileae, corio nigro.*

⁵³ Por. wyżej przyp. 49.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Płock, Biblioteka im. Zielińskich, Towarzystwa Naukowego Płockiego: sygn. R. 1692.
- Poznań, Archiwum Archidiecezjalne: Acta Episcopalia VII.
- Uppsala Universitetsbiblioteket Carolina Rediviva: Ms. U 276.

Opracowania

- Andrzej Frycz-Modrzewski: *bibliografia*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1962.
- Andrzej Frycz Modrzewski i *problemy kultury polskiego odrodzenia*, red. T. Bieńkowski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1974.
- Backman H., *Flamländskt bokband från 1500-talet*, <https://tinyurl.com/2z9j6vft> [dostęp: 21.04.2020].
- Bartel O., *Do historii Brzezin i prepozytury brzezińskiej Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, „Reformacja w Polsce” 1953–1955, nr 12, s. 126–149.
- Bartoszak M., *Pozostałości księgozbioru prymasa Stanisława Karnkowskiego w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, „Roczniki Biblioteczne” 2017, t. 61, s. 35–65. DOI: <https://doi.org/10.19195/0080-3626.61.3>.
- Books published in France before 1601 in Latin and Languages other than French*, red. A. Pettegre, M. Walsby, 2 vol. A–G, H–Z, Leiden–Boston: Brill 2012.
- Choptiany M., *Czy istnieje polska recepcja pism Pierre’a de la Ramée? Kilka postulatów badawczych*, w: *Reformacja w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, t. 1: *Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty*, postulatory badawcze, koncepcja tomu i red. naukowa P. Wilczek, współpraca red. M. Choptiany, J. Koryl, A.S. Ross, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa 2014, s. 78–87.
- Choptiany M., *Jan Brożek, czytelnik Piotra Ramusa*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2013, nr 44, s. 137–176.
- Choptiany M., „*Orator futurus*”. *Fabiana Birkowskiego lektura Ciceronianusa Pierre’a de la Ramée*, „Roczniki Biblioteczne” 2014, nr 58, s. 3–26.
- Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007.
- Chwalewik E., *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1955.
- Cicero M. Tullius, *Scripta quae manserunt omnia*, fasc. 5: *Orator*, red. R. Westman, Editio stereotypa editionis prioris (MCMLXXX), Monachi, Lipsiae: Saur 2002.
- Delsaerd P., *Suum quisque bibliothecam. Boekhandel an particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de–18de eeuw*, Leuven: Universitaire Pers 2001.
- Dwieście artefaktów na dwustulecie Towarzystwa Naukowego Płockiego. Katalog wystawy*, oprac. A. Wagner, Płock: Muzeum Mazowieckie 2020.
- Fogelmark S., *Flemish and related panel-stamped bindings. Evidence and principles*, New York: Bibliographical Society of America 1990.
- Frycz Modrzewski Andrzej (ok. 1503–1572)*, w: *Nowy Korbut. Piśmiennictwo Staropolskie. Hasła osobowe A–M*, red. R. Pollak, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1964, s. 161–172.

- Heymowski A., *Reliures armoriees Polonaises de l'epoque des Jagiellon et des Vasa dans les collections suedoises*, w: VIIIe Congrès International des Bibliophiles, Varsovie 23–29 juillet 1973, Warszawa: Biblioteka Narodowa 1985, s. 149–162.
- Katalog druków XVI wieku w zbiorach biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 3: C–E, red. H. Mieczkowska, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2007.
- Katalog druków XVI wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 7: Sla–Ż. *Addenda*, red. H. Mieczkowska, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2017.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi Gnieźnieńscy Prymasowie i Metropolici Polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim, według źródeł archiwalnych*, t. 3, Poznań: nakł. Kuryera Poznańskiego 1889.
- Kot S., *Andrzej Frycz Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej w. XVI*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza 1923.
- Kowalska H., *Karnkowski Stanisław h. Junosza (1520–1603)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1966–1967, s. 77–82.
- Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1: 1570–1653, oprac. L. Grzebień, J. Wiesiołowski, Poznań: Wydawnictwo Miejskie 2004.
- Lindberg S.C., *Reliures Polonaises dans les bibliothèques suedoises de l'âge gothiques de la renaissance et de la reforme*, w: VIIIe Congrès International des Bibliophiles, Varsovie 23–29 juillet 1973, Warszawa: Biblioteka Narodowa 1985, s. 70–121.
- Łukaszewski J., Wójcik R., *Największe zasoby proveniencyjne sprzed 1939 r. w kolekcji starych druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, w: *Książka dawna i jej właściciele*, t. 1, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum 2017, s. 103–115.
- Piekarski K., *Hozjusz Modrzewskiemu*, „Reformacja w Polsce” 1934, nr 6, s. 164–165.
- Prokop K.R., *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2000.
- Rulka K., *Personalne księgozbiory historyczne w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1996, nr 65, s. 357–389. DOI: <https://doi.org/10.31743/abmk.8663>.
- Rulka K., *Superekslibrisy w zbiorach biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku*, „Studia Włocławskie” 2003, t. 6, s. 527–557.
- Rybandt S., *Drukarskie oficyny niemieckie w orbicie zainteresowań polskiego dostojnika kościelnego prymasa Stanisława Karnkowskiego*, w: *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. M. Drzewiecki, Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna 1999, s. 159–165.
- Rybandt S., *Księgozbiór prymasa Stanisława Karnkowskiego. Źródło do badań nad kulturą umysłową dostojnika kościelnego w XVI w.*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1992, t. 13: *Kolekcje wyznaniowe*, s. 117–130.

- Rybandt S., *Nieznane książki ze zbiorów Andrzeja Frycza Modrzewskiego, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”* 1993, tom specjalny: *Bibliologia dyscypliną integrującą: studia ofiarowane Profesor Barbarze Bieńkowskiej*, Warszawa 1993, s. 153–160.
- Rybandt S., *Superekslibrisy prymasa Stanisława Karnkowskiego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”* 1991, t. 11: *Pogranicza*, s. 5–26.
- Salemans B.J.P., *Jacob Bathen, printer, publisher and bookseller in Louvain, Maastricht and Düsseldorf c. 1545 to c. 1557, „Quaerendo”* 1989, t. 19 z. 1–2, s. 3–46.
- Sipayło M., *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1988.
- Sjökqvist P., *Polish collections at Uppsala University Library. A history of research*, w: *Książka dawna i jej właściciele*, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum 2017, s. 237–244.
- Słowiński J., *Dawna sztuka pisania a możliwości identyfikacji pisma, „Res Historica”* 1998, nr 3: *Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych. Problemy i konteksty badawcze*, red. P. Dymmel, B. Trelińska, s. 209–219, il.
- Słowiński J., *Probationes pennae jako źródło w badaniach paleograficznych*, w: *Venerabiles, Nobiles et Honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. A. Radziwiński, A. Supruniuk, J. Wroniszewski, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1997, s. 539–551.
- Słowiński J., *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa AD 1992.
- Stanisława Orzechowskiego i Andrzeja Frycza Modrzewskiego spór o wiarę. „Frycz” St. Orzechowskiego oraz „Prosta opowieść” i „Orzechowski” A.F. Modrzewskiego, wstęp i oprac. K. Koehler, Kraków: Wydawnictwo WAM 2013
- Sternawski J., *Andrzej Frycz Modrzewski. Żywot, dzieło, sława*, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie 1981.
- Szulc A., Wilgosiewicz-Skutecka R., *O poznańskich rękopisach i starych drukach w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsali, „Biblioteka”* 2014, nr 18 (27), s. 7–32.
- Szulc A., Wilgosiewicz-Skutecka R., *Redogörelse för efterforskning i Sverige. Om handskrifter och äldre tryck från Poznań i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar, „Biblis”* 2014, t. 66, s. 53–66.
- Szybowska U., *Zapiski pożeracza ksiąg. O rodzajach i funkcjach marginaliów na podstawie notatek Jana Bernarda Bonifacia*, Pruszcz Gdański: Wydawnictwo Jasne 2012.
- Urban W., *Modrzewski (Frycz Modrzewski) Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 21, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1976, s. 538–543.
- Voisé W., *Andrzej Frycz Modrzewski: 1503–1572*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1975.
- Wagner A., *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2016.

- Wagner A., *Uwagi o znakach własnościowych z drugiej połowy XV i pierwszej ćwierci XVI wieku w inkunabułach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Biblioteka” 2013, nr 17 (26), s. 7–35.
- Walde O., *Storhetstidens Litterara Krigsbyten: En Kulturhistorisk-Bibliografisk Studie*, t. 2, Uppsala, Stockholm: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A-B. 1920.
- Warmiński I., *Kilka nowych kart z życia Andrzeja Frycza, zwanego Modrzewskim*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1908, t. 34, s. 275–316.
- Wilgosiewicz-Skutecka R., *Fragmenty księgozbioru poznańskiego Kolegium Jezuitów w bibliotekach uniwersyteckich w Poznaniu i Uppsali*, w: *Książka dawna i jej właściciele*, t. 2, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum 2017, s. 245–258.
- Wilgosiewicz-Skutecka R., *Fragmenty księgozbiorów poznańskich w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali – stan badań* [w druku].
- Zuzek T., *Dwie niderlandzkie oprawy plakietowe w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2020, z. 37, s. 77–91. DOI 10.34843/7y4w-e920.

HELENA BACKMAN, JAKUB ŁUKASZEWSKI

Getting the books reunited, or on three volumes from the book collection of Andrzej Frycz Modrzewski in Flemish Panel-Stamped bindings. The findings from the collections of Uppsala and Poznań University libraries

Abstract. During works on the reconstruction of the book collection from the Jesuit College in Poznań the researchers came across three volumes with characteristic Flemish Panel-Stamped decorated bindings, in which designs were stamped into the leather cover by a block, into which the image had been carved or incised. The bindings were made in Leuven, in bookbinding workshops that placed their monograms of the following letter combinations: “IP” (Jacob Pandelaert?) and “IB” (Jacob Bathen). Two of the volumes are now kept in the University Library in Uppsala, while one of them is held in Poznań University Library. These are bookbinding blocks that in total include 11 works. The present article presents the history of the three volumes. Following an analysis of the numerous marginal notes included in the volumes it was possible to establish that the first owner of the volumes had been the writer, humanist and reformer Andrzej Frycz Modrzewski (ca. 1503–1572). Modrzewski had most probably purchased the volumes in Leuven in September 1549. Subsequently, the books were taken over by Stanisław Karnkowski (1520–1603), who donated them to Poznań-based Jesuits. This article contributes to the knowledge on the private book collection of Modrzewski. A particular attention should be given to the editions of the

works of Piotr Ramus (Pierre de la Ramée) and Joachim Perion, specifically collected for a purpose by Modrzewski.

Keywords: Andrzej Frycz Modrzewski, book collection of the Jesuits from Poznań, old prints, marginal notes, Stanisław Karnkowski, Pierre de la Ramée (Ramus).

Tekst wpłynął do Redakcji 30 maja 2020 roku.

